

Фундаментальне наукове дослідження як важливий внесок у кулішезнавство

Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша: Монографія. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 448 с.

Здобутки П. Куліша в українській літературі (поезія, проза, фольклористика, публіцистика, літературна критика), його переклади Біблії, переклади класиків світової літератури, зокрема В. Шекспіра – ось далеко не повний перелік сторінок творчої спадщини великого українця. У полі зору автора монографії – ранній період діяльності, коли таланти П. Куліша ще лиш формувалися. Особливої уваги заслуговує погляд В. Івашківа на роль і місце українського фольклору в ранньому періоді творчості письменника, на його мистецьку інтерпретацію уснопоетичного тексту з метою увиразнення певної сюжетної лінії чи ідеї.

Проблемою для дослідника стала вибірковість публікацій спадщини письменника. Фрагментарність українського кулішезнавства, на думку автора монографії, робить очевидною «потребу системного вивчення творчої спадщини цього велетня української духовної культури, що може бути тривалим завданням багатьох дослідників» (С. 8). Автор монографічної розвідки намагався написати свою працю «в руслі поглибленого комплексного вивчення творчої спадщини П. Куліша, основу якого у 1920-х роках певною мірою заклав В. Петров». Але він почав не з початку творчості письменника, а з 1850-х років, тому рецензована монографія, що охоплює період 1840 – початок 1847-го років, «ніби передусе дослідженню В. Петрова» (С. 8). Саме в цьому актуальність та новизна наукової праці, що нею заповнюється недосліджений ранній період (до арешту і заслання).

В. Івашків як досвідчений професійний науковець розглядає початок літературної діяльності П. Куліша (кінець 1830-х років) у руслі третього етапу розвитку українського романтизму, прив'язуючи свої пошуки до творчості харківського гуртка (І. Срезневський, О. Шпигоцький, Л. Боровиковський) та галицької «Руської трійці» М. Шашкевича, й, особливо, звертає увагу на появу М. Костомарова та А. Метлинського, що поглибили та розширили мистецькі та наукові концепції своїх попередників (С. 9). У монографії визначено два головні фактори, що відіграли основоположну роль у становленні та формуванні творчої особистості письменника, його філософської світоглядної позиції: *український фольклор та національна історія*; наголошується на пророчій позиції молодого П. Куліша, який твердо вірив, що дорога у майбутнє нашого народу пролягає через минуле: настане час, коли «малороссияне» згадають таки свою старовину, свої пісні, свою щедру й пишну мову, відродять славу дідівську, що лунала колись по світу. Україна обновиється, відруче духовну силу свою... «І лише тоді постане нова Україна» – робить висновок В. Івашків (С. 10).

Вивчаючи епістолярну спадщину П. Куліша, зіставляючи окремі думки в пізніших публічних виступах (зокрема, у рецензії на фольклорну збірку С. Счастливого «Коломийки і шумки», Львів, 1864), автор дослідження доходить висновку, що «перевага національного фольклорного начала впливала зі самої сутності феномену романтизму» – «поєднання універсалізму з національним обмеженням» (С. 10–11). І ще одне кардинально важливе – «справжнім національним письменником, за П. Кулішем, може стати лише той, хто не тільки глибоко осмислить традиції свого народу, а й культурні скарби інших народів» (С. 11).

Серед текстів «воронізького циклу» ранньої прози Пантелеймона Куліша у монографії доволі детально розглянуто сюжет оповідання «О том, от чего в местечке Воронежехе высох Пешевцов став». Тут маємо виразну історико-етнографічну конкретизацію місця і часу дії, манера оповіді нагадує принципи використання етнографічних матеріалів у «Записках о Южной Руси» (С. 36). На підтвердження цієї тези В. Івашків звертає увагу на образ народного оповідача – «столітнього діда-мудреця, котрий був не лише прекрасним знавцем сотень історій, а й неперевершеним оповідачем». В його розповідях постають картини езотеричного зв'язку між світами. В оповіданні про висохлий став дослідник виявив причинно-наслідкові зв'язки, які, на нашу думку, творять як у фольклорі, так і в цьому оповіданні П. Куліша своєрідну *формулу когерентності*. Перебуваючи поза межами згаданого концепту, автор все ж досить чітко визначив, що посіпшість врешті стала однією з причин смерті Грицька в дорозі, адже він не додержав усіх загальноновизначаних вимог стосовно процесу підготовки до

такого довгого походу. Порушуючи усталену традицію, герой оповідання, згідно з концептом когерентності, виходить за межі координат буття, образ дрейфує у бік маргінесу.

Знахідкою вченого, на нашу думку, є підібрана аналогія фольклорної формули когерентності, використаної в Кулішевому оповіданні, з відповідною ситуацією у повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря». В обох випадках духовним когерентом є жіноча туга за неprisутнім чоловіком; в обох випадках надзвичайно сильне психологічне збудження зумовлює метаморфозу; в обох випадках стається неприродне переміщення персонажів – *transfero*; різниця в тім, що до Наталки з'являється чоловік із тамтого світу, а до Нимидори приходить живий Микола; зустрічі Нимидори з чоловіком передусє уявна метаморфоза – жінка у пошуках Миколи літає понад степами.

Цікаво, що на підставі цих аналогій В. Івашків робить висновок про те, що в Кулішевому оповіданні «маємо виразне прагнення зблизити між собою два світи – реальний та ірреальний» (С. 39). Серед текстів «Воронізького циклу», які доволі скрупульозно проаналізовані у монографії, повість П. Куліша «Огненный змей». Відправною точкою аналізу В. Івашків обрав працю В. Петрова «Етнографічне оповідання П. Куліша», де автор пояснює когерентність художнього образу «через так званий сомнабулізм героїні, роздвоєність її натури» (С. 39). Саме В. Петров помітив, що героїні П. Куліша, Наталка та Маруся, «перебувають в екстатичному стані, мають зв'язок з країною духів». Формула когерентності повісті має демонічний характер. Для порівняння, у повісті «Микола Джеря» Нимидора також «має зв'язок з перелесником», але її візії мають сомнабулічний чи онайротичний характер. Героїня оповідання П. Куліша Наталка сприймає свої нічні зустрічі з Грицем цілком реалістично, хоч і сумнівається, чи це справді приходить її чоловік. В. Івашків доходить висновку, що художня ідея оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» «полягає у невідворотності розплати людини за її зв'язок (тут іще не усвідомлений героїнею із таємничою, надприродною, «чорною» силою».

Формула когерентності образу людини зі світом демонічним знову ж позначена аберазивним семантичним кодом в оповіданні «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» – громадження скошеного сіна у заборонений день є гріхом для християнина, і тому відразу ж, через міметичну метаморфозу, світ демонічний реагує на порушення традиції – чорти перемінюються у знайомих козакові людей і радо погоджуються допомогти йому в грішному намірі. Стається часопросторова переміна: «не успел оглянуться – сено все сложено как следует». На переміну середовища у тексті вказує дивна пісня, яку затягнули Бурдюгові помічники. Когерентність нечистих (в людській личині) з березами, дубами і соснами проявляється у підспівуванні деревами чортівської мелодії. Наступна метаморфоза сприймається вже як ланка езотеричних перемін: Чорти – знайомі люди – незнайомі люди – москалі – не москалі – наші – не наші – рядичевські німці – Бог знає що таке... День перемінився у ніч. Русалки з реготом кидаються під ноги коням. Дорога стала вдвоє довшою. Коли козак повернувся додому – сонце стояло вже на заході. Усі названі переміни позначені як покарання за порушення християнської традиції.

У монографії порівнюються епізод Кулішевого оповідання з Гоголевою «Пропалою грамотою». Важко цілком погодитися тут із тезою про «разюче нагадування сцени з відомого оповідання». Ремінісценції очевидні. Але є й «разючі» відмінності. Головна з них – *мотив порушення традиції*: у Кулішевому тексті мотив має побутовий характер, а в Гоголевому – державницький. Козака Бурдюга ніхто не примушував згрібати сіно і тим порушувати усталену християнську традицію. Гетьманський гінець перебував у дорозі до Петербурга з важливим державним дорученням, а тому прирівнюється до статусу «перебування в поході». Його п'ятика в корчмі з переміненим у козака чортом є *грубим порушенням козацького «сухого закону»*, юрисдикція якого поширюється саме на час походу. Автор монографії з позиції глибокого філософського осмислення ідей та мотивів творів раннього П. Куліша робить висновок, що через контраст світлого (Божого) і темного (диявольського) постає одвічний конфлікт начал у природі, а також людині. При цьому зауважує, що в ранній творчості П. Куліша цей конфлікт «часто реалізується радше поверхово, формально ніж глибинно, психологічно умотивовано: людина гине через сам факт угоди з «чорною» силою» (С. 52). Ширина поглядів та ерудиція дослідника просто вражають, а творче використання наукового матеріалу дивовижне. Навіть через зіставлення певних деталей, образів автор монографії знаходить ремінісценції Кулішевої повісті з таким знаменитим твором, як «Киево-Печерський патерик», на цій підставі робить висновок: «Думаю, можна з певністю стверджувати, що П. Куліш був одним із небагатьох письменників першої половини

XIX століття, хто творчо використав у своїй практиці мотиви і сюжети «Патерика» (С. 55). Цікаво, що будь-який твір П. Куліша, розглянутий у монографії, має свого літературного чи фольклорного прототипа.

Уважне ставлення до об'єкту дослідження є характерним для В. Івашківа: намагаючись повсякчас проникнути у глибину тексту, він принагідно куточком ока зауважує, як на поверхні виблискують образи, що часом відіграють неабияку роль для кардинальних умовиводів. Щоби розмотати заплутаний клубок ідей та перипетій у конкретному сюжеті, автор монографії насамперед намагається вихопити головну з них, а тоді вже послідовно, філігранно, з властивою йому науковою елегантністю та маєстатичною шанобливістю як до об'єкта дослідження, так і до власної праці, намотує рещту з них на літературознавче чи фольклористичне мотовило.

Увесь процес дослідження творчого зростання українського письменника-патріота у монографії представлений настільки детально, що читач немовби занурюється у той історичний відрізок часу, відчуває його драматичність через внутрішній погляд письменника, через неймовірну складність його переживань: «Увага письменника до змалювання у своїй творчості саме історичного минулого була пов'язана і з його песимізмом щодо політичних та культурних перспектив України» (С. 111). Дослідник звертає увагу на те, що П. Куліша постійно пригноблювало відчуття втрати тих історичних завоювань, які український народ здобув ціною неймовірно напруженої кривавої боротьби. Славне минуле слабким відблиском висвітлювало той жалогідний стан теперішнього, коли навіть мріяти про свою державу було намарно, коли «мы так обрусилась и оставили в удел одним мужикам свой родной язык и свои обычаи...» (С. 112). Його перший історичний роман «Михайло Чарнышенко» В. Івашків розглядає у кількох аспектах: *фольклорно-етнографічному* (головний герой порушує традицію – вирушив у похід без багківського благословення, чим епізод роману викликає певну аналогію з народною думою про бурю на Чорному морі) (С. 115); *літературному* (письменник звернувся до часів, «коли політичне життя в Україні ще жевріло, адже існувала Запорозька Січ» і було цікаве тим, що «сюжетними колізіями та справді національною кольористикою давало матеріал для власне історичного роману в дусі В. Скотта») (С. 112); *психологічному* (дослідник пов'язує певні композиційні та змістові вади роману з обставинами, за яких відбувалося написання твору. Про що свідчив сам П. Куліш: «Я писал его при самых неблагоприятных для меня обстоятельствах. Меня мучили жестоко, и моя душа редко могла приходить в то спокойное состояние, которое (по крайней мере в моей природе) необходимо для самодовольного творчества» (С. 113); *історичному* («Сама історія у творі нерідко постає через улюблений у творчості багатьох українських романтиків образ могили». П. Куліш називав могили «немymi бытописаниями стародавнего времени») (С. 117); *художньо-ідеологічному* («Відповідний художньо-ідеологічний настрій роману письменник задав уже на початку твору, коли своїми пафосними роздумами увів читача у світ українського життя другої половини XVIII століття», коли Україна жила ще власним життям); *національно-патріотичному* («письменник акцентував на національно-патріотичному спрямуванні свого твору, водночас роблячи спробу очевидного часово-сутнісного протиставлення романтично-історичного та героїчного минулого неісторичному (у політичному значенні) та реалістично-негероїчному сучасному») (С. 119); *національно-самобутньому* (дослідник відзначив важливість того, «що національну самобутність України означеного часу П. Куліш убачав і в відповідному побуті, передусім всезагальному пануванні національних стрій, які письменник описав дуже колоритно, навіть зримо...») (С. 119); *мовно-пісенному* (автор монографії наголошує на блискучих істинно романтичних заувагах П. Куліша в інтродукційній частині роману щодо мови та народної пісенної творчості: «...Тогда у нас говорили совсем не тем варварским языком, каким говорят теперь, по большей части, малороссыяне, забывшие язык своих дедов (...); прибавьте еще единственные во всем мире по своему поэтическому достоинству малороссийские песни...») (С. 120); *опозиційному* (« постійне протиставлення високого, героїчного минулого буденному сьогоденню – характерна риса роману»).

Крок за кроком, вивчаючи весь доступний йому матеріал, В. Івашків досліджує еволюцію творчого мислення П. Куліша: від етнографічно-побутових творів, побудованих на основі народної фантастики, до сюжетів з конкретно-історичним осягненням дійсності. Образи Михайла Чарнишенка, Мартина Щербини, Кирила Тура, сотника Шрамка та його синів автор монографії розглядає у широкому літературознавчому контексті, намагаючись виділити найприкметніші риси характеру героїв, що заховують у собі дух славної козацької

епохи, а соціальна поведінка наших предків розглядається у когерентності з нашою добою, як можливий суспільно-політичний та морально-етичний еталон. В. Івашків наголошує на суспільно-політичній мотивації написання роману «Чорна рада», на відповідальності митця перед історією, перед своїм народом, адже до цього українська література ще не мала «справді українського історичного роману». У монографії викладено цікаві факти, що передували роботі над цим знаменитим твором, широке вивчення П. Кулішем історичних джерел і досліджень, а також фольклористичних видань, продумування структури та художньої ідеології нового, більш концептуального історичного твору.

Автор монографії констатує важливу роль історичного аспекту: «складність і неоднозначність проблематики роману безпосередньо впливали з непростих колізій того часу, який П. Куліш обрав історичним тлом для розгортання подій свого роману. Це був початковий період «руїни» – тобто час другої половини XVII століття, коли один за одним змінювалися гетьмани, які вели боротьбу і за свою владу, і за національну свободу, а сам народ, Україна загалом були розділені на Лівобережну та Правобережну, між Росією і Польщею. Уже не було серед живих Богдана Хмельницького, а пункти Переяславської ради 1654 року все більше й більше обмежувалися різними договорами і статтями. Україна поступово втрачала свою незалежність, свою автономію, що, зрозуміло, змушувало українських гетьманів наполегливо шукати шляхів виходу зі складного політичного становища» (С. 177).

Завдяки чудово розвинутому асоціативному мисленню дослідникові вдається намалювати переконливу картину його власної інтерпретації Кулішевого тексту, а також оцінити всю ранню творчість письменника, її художній зміст та образну систему, в руслі тогочасної літератури, розкрити багатий внутрішній світ молодого автора як неординарної творчої індивідуальності на тлі таких видатних постатей, як Т. Шевченко, М. Максимович, М. Гоголь, І. Срезневський та ін., при цьому не забуваючи про вплив світової класики, європейського романтизму, слов'янських літератур..., і все-таки залишаючи пальму першості українському фольклорові. Адже, як стверджує автор монографії у своїх висновках, фактично вся творчість П. Куліша досліджуваного періоду «побудована на використанні українського фольклору». Ідеться, власне, про «мистецьке переосмислення надбань нашої усної словесности» (С. 403).

На завершення треба звернути увагу на фундаментальність наукового дослідження, охоплення в ньому таких аспектів діяльності П. Куліша, як фольклористика, історіософія, публіцистика, літературна критика. Можна сміливо констатувати, що праця В. Івашківа – вагомий внесок у розвиток сучасного українського кулішезнавства.

Роман КРОХМАЛЬНИЙ

Український анекдот ХХ століття: традиційне й нове на вістрі сміху

Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.

Парадоксально, але факт: анекдот, який, на думку В. Гнатюка, був «найпопулярнішим відділом» народної словесності, що з-поміж прозових жанрів фольклору отримав «пальму першості», заслужив на увагу поважних дослідників аж наприкінці XIX ст., поступившись місцем для наукових студій над народною поезією, чії художні принади: вишукана метафоричність, яскрава образність, чуттєва експресивність і мелодійність слова – виявилися найбільш позірними й естетично привабливими. Навіть пісенний гумор, що дивував оригінальною дотепністю й щирістю почуттів, етноестетичну самобутність якого зауважили ще М. Максимович, М. Костомаров та інші, затінив сміхову прозу.

Анекдотичний гумор інший, він позбавлений художньо образної картинності, того орнаментального шику. Жанрова природа анекдоту має передусім комунікативно-розважальне значення, хоч та миттєва іскра сміху, викрешена «пуантною пружиною комічної розв'язки» (С. 75), є головним носієм і естетичного заряду. Художня родзинка анекдоту в новизні ко-